WILHELM RADLOFF VE TÜRK BENGÜ TAŞLARI

*** Ahmet Bican ERCİLASUN**

19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başları, teknoloji tarihinde olduğu gibi Türkoloji tarihinde de önemli buluşların yapıldığı yıllardır. 1889'da Köl Tigin ve Bilge Kağan bengü taşlarının bulunuşu, 1893'de Göktürk yazısının çözülmesi, 1897'de Tonyukuk anıtının keşfi, aynı yıl Kutadgu Bilig'in Mısır nüshasının bulunması, 1898-1914 arasında Doğu Türkistan'a yapılan ilmi seferler sonunda Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış birçok kitap, belge ve şiirin ortaya çıkarılması, 1906'da Atabetü'l-Hakayık'ın bulunması, 1915'de Divanü Lügati't-Türk'ün keşfi... Bunlardan bir tanesi bile büyük bir keşif sayılmaya ve Türklük araştırmalarının tarihini değiştirmeye yeterken hepsinin 25 yıl içinde arka arkaya gelmesi, Türkolojinin adeta yeniden kurulmasına ve büyük bir hızla gelişmesine yol açmıştır. Keşiflerle birlikte araştırmalar da büyük bir hız kazanmış ve Türklük bilimi, 20. yüzyıla eşsiz başarılarla girmiştir. Arka arkaya gelen bu harikulade keşif ve başarıların elbette dev isimlerle de bir araya gelmesi kaçınılmazdı. İşte bu sebeple Türkolojinin büyük dehaları da bu dönemde ve bu dönemi takip eden 25-30 yılda görünmüştür : Wilhelm Schott, Otto von Böhtlingk, Armin Vambery, Wilhelm Radloff, Wilhelm Thomsen, Edward Karloviç Pekarskiy, Albert von Le Coq, Friedrich Wilhelm Karl Müller, Karl Foy, Nikolay Feodoroviç Katanov, Necip Asım Yazıksız, İvan Mihayloviç Melioranskiy, Wilhelm Barthold, Gustav Ramstedt, Wladislaw Kotwicz, Nikolay İvanoviç Aşmarin, Willy Bang-Kaup, Paul Pelliot, Aleksander Samoyloviç,

* *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Türk Dil Kurumu Başkanıdır.*

Jean Deny, Gyula Nemeth, Tadeusz Kowalski, Fuat Köprülü, Konstantin Yudahin, Sergey Malov, Hüseyin Namık Orkun, Carl Brockelmann, Nicholas Poppe, Martti Rasanen, Sir Gerard Clauson, Annaniacz Zajaczkowski, Ahmet Caferoğlu, Reşit Rahmeti Arat, Annamarie von Gabain.

Wilhelm Radloff bu altın zincirin en büyük haklarından biridir. O, 1860'ta, henüz 23 yaşında iken başladığı Sibirya ve Türkistan gezileriyle bugün de önemini yitirmemiş bulunan zengin dil malzemelerini toplamaya ve bilim dünyasına, Asya'nın el değmemiş köşelerinden masalların, destanların, efsanelerin büyülü hazinelerini sunmaya başlamıştı. Kırgızların destan döneminin ansiklopedik aynası olan Manas Destanı da Radloff un daha genç yaşta iken derlediği metinlerden biri idi. 1860-1870 arasındaki derlemeler, 1866'da yayımlanmaya başlamış; böylece Altay, Teleüt, Lebed, Şor, Sayan, Sagay, Kaça, Koybal, Kızıl, Çolim gibi bugün bile ulaşılması zor olan Sibirya'nın Altay, Tatar ve Hakas Türklerine ait dil malzemesi gün ışığına çıkarılmıştır.

1889 yılının 18 Temmuz'unda Köl Tigin ve Bilge Kağan bengü taşları bulunup Türkoloji tarihinin en büyük keşfi yapıldığı sırada Wilhelm Radloff, St. Petersbug'da bulunuyordu ve dört yıldan beridir Rus Bilimler Akademisi'nin Asya Müzesi Müdürlüğü'nü yürütüyordu. Bilim dünyasında büyük bir ünü vardı; Rus Bilimler Akademisi'nin asil, Macar Bilimler Akademisi'nin haberleşme üyesiydi. Proben ciltlerinden başka Sibirya gezisi notları, "Türk Lehçelerinin Karşılaştırılmalı Grameri"nin "Fonetik" bölümü ve Kodeks Kumanikus üzerindeki araştırmaları neşredilmişti; Kutadgu Bilig'in Viyana nüshasının yayımı üzerinde çalışıyordu.

Radloff hangi yollardan geçerek bu noktaya gelmişti? Bunu öğrenmemiz için 52 yıl geriye, Almanya'ya dönmemiz gerekir. Wilhelm Radloff 17 Ocak 1837'de Berlin'de doğmuştu. İlk, orta ve yüksek öğrenimini Berlin'de yapmış; Berlin Üniversitesi Felsefe Fakültesi'nde okumuştu. "Asya Yaylası Milletlerine ve Dillerine Dinin Tesiri Üzerine" adlı teziyle 1858'de Jena Üniversitesi'nden felsefe doktoru ünvanını almış ve aynı yıl, o zaman Çarlık Rusyası'nın merkezi olan St. Petersburg'a gitmişti. St. Petersburg'da bir yıl kalan ve Alman, Latin, İtalyan dillerini öğretmek üzere özel dersler vererek hayatını kazanan Radloff 1859'da Altay bölgesinde bulunan Barnaul

şehrine gider. Buradaki Madencilik Yüksek Okulu'na Almanca ve Latince hocası olarak tayin edilmiştir. İşte Radloff'un ünlü derlemeleri böylece başlamış olur. Özel ders alarak Güney Sibirya lehçelerini öğrenir. 12 yıl hocalık yaptığı Barnaul'dan her yaz ilmi geziler düzenleyerek Sibirya ve Türkistan Türk bölgelerini o zamanın imkanları, daha doğrusu imkansızlıkları ile karış karış dolaşır. Henüz motorlu vasıtalar yoktur ve Radloff, bazen bulabildiği bir arabayla, bazen at üstünde, bu bakir ve çetin tabiatı aşarak kuş uçmaz, kervan geçmez insan topluluklarını inceler. 1871'de Radloff St. Petersburg'a döner; 1872'de Kazan yılları başlar. Burada "Kazan Maarif Bölgesi Tatar, Başkurt ve Kazak Mektepleri Müfettişi" olur. 1876'da Kazan'da "Kazan Darülmuallimin"ini (Öğretmen Okulu) açtırır. Kazan'da kaldığı 12 yıl boyunca Radloff, görevi dolayısıyla bir yandan Tatarların eğitim işleriyle uğraşmış, bir yandan da ilmi çalışmalara devam etmiştir. Ünlü derlemelerinin bazı ciltleri, yine ünlü "Fonetik" ve "Sibiryadan" eserleri bu yılların mahsulüdür. Radloff bu yıllarda Tatar çocukları için okul kitaplarda kaleme alır. Kazan'ın bilim ve üniversite çevreleriyle, özellikle Nikolay İlminskiy ile yakın temasları vardır. İlmi kongrelere de katılarak bildiriler sunar. Kazan'ın bilgin ve aydınlarıyla, özellikle Şahabettin Mercani ve Kayyum Nasiri ile sık sık görüşür.

1884'te Rus Bilimler Akademisi'ne asli üye seçilen W. Radloff Kazan'dan ayrılarak St. Petersburg'a yerleşir. 1885-1890 arasında akademinin Asya Müzesi Müdürlüğü görevini yürütür. 1889'da Köl Tigin ve Bilge Kağan bengü taşları bulunduğu sırada Radloff bu görevdeydi. Engin bilgi ve zengin birikimiyle bütün Rusya'da ve Batı bilim dünyasında tanınıyordu. Bengü taşlarının keşfi üzerine onun da harekete geçmemesi düşünülemezdi... Ya Radloff'u harekete geçiren bengü taşları? Acaba bunların mahiyeti neydi? Moğolistan'ın Orhun Irmağı kıyısında bulunan bu taşlar, Batı'nın bazı bilginlerini ve bu arada Radloff'u neden bu kadar ilgilendiriyordu? Bunu anlamamız için 1889'dan 168 yıl geriye, Yenisey Irmağı'nın suladığı Abakan bölgesine dönmemiz gerekir.

1721 yılının son günlerindeyiz. Güney Sibirya'nın dondurucu soğuklarında, Abakan'da iki mütecessis adam vardır: Daniel Gottlieb Messerschimidt ve Johann Philipp Tabbert (von Strahlenberg). Birincisi bir doktor, ikincisi İsveç ordusunun bir harita subayı. İkisi de Alman asıllı. Messerschimidt, Danzig'in 1. Petro tarafından işgalinden

sonra bilim adamı olarak Rusya'da çalışmaya başlamıştı. Yüzbaşı Philipp Tabbert ise 1709 Poltava Savaşı'nda Ruslar'a esir düştükten sonra Sibirya'ya sürgüne gönderilmişti. İşte bu iki mütecessis adam birlikte çalışıyorlar; Sibirya'da ne varsa inceliyorlardı. Taşlar, topraklar, bitkiler, madenler, insanlar... İnsanların adetleri, dilleri... İnceliyorlar ve yazıyorlardı. 1722 Ocak'ının soğuk günleriydi. Bir Kazak köylüsünün peşine takılan Messerschimidt, Yenisey'e dökülen Uybat Irmağı'nın kollarından Bey Nehri kıyısında, Çarkov köyü yakınlarındaki bir tepeciğin üstünde 3,20 metre yüksekliğinde bir taş bulur. Taşın üzerinde, oyulmuş, köşeli şekillerden oluşan tuhaf yazılar vardır. 5-10 gün sonra Yüzbaşı Tabbert de bir Kazak köylüsünün peşine takılmıştır. Yenisey'i atlarla geçer ve Tes Irmağı kıyılarına gelir. Orada da 1,76 yüksekliğinde bir taş vardır ve üzerinde o tuhaf yazılar. Her iki araştırıcı taşların ve üzerindeki yazıların şekillerini dikkatle defterlerine çizerler.

Bu tuhaf yazılardan daha önce de bahsedenler olmuştu. Rus Çarı Aleksi Mihayloviç'in Romen asıllı elçisi Nicolaie Milescu, Çin'e giderken 1675 yılında, Yenisey Vadisi'nde kayalar üzerinde bu yazıları görmüş ve anlatmıştır. Hollandalı Witsen de Rusya'daki gezileri sonunda yazdığı 1692 tarihli "Kuzey ve Doğu Tataristan" adlı eserinde Batı Sibiya'da meçhul yazılı kayaların bulunduğunu haber veriyordu. Rus asilzadelerinden Semen Ulyanoviç Remezov ise 1696 ve 1697'de yaptığı Sibirya haritalarında Talas civarındaki yazılı taşlardan bahsediyordu. İşte şimdi Messerschimidt ve Yüzbaşı Tabbert bu yazıların bulunduğu taşları yakından görmüşler ve harfleri dikkatle defterlerine kaydetmişlerdi. 1722 yılında Yüzbaşı Tabber'in tutsaklık hayatı sona erer ve İsveç'e döner. Messerschimidt ise notlarını St. Petersburg İlimler Akademisi'ne bırakmıştır. Onun notları 1729 yılındaki Akademi mazbatalarında yer alırsa da bundan pek kimsenin haberi olmaz. Johann Philipp Tabbert'in 1730'da Stockholm'de yayımlanan kitabı ise büyük yankı uyandırır. Eserin uzun bir adı vardır. Kısaca "Das nord- und östliche Teil von Europa und Asia" diye bilinir: " Avrupa ve Asya'nın Kuzey ve Doğu Bölümü". Eserde iki taşın ve üzerindeki harflerin şekilleri de vardır. İşte o tarihten itibaren Avrupalı doğu bilimciler, Altayistler, Türkologlar bu meçhul yazının çözümü için uğraşmaya başlarlar. Okunmayan harfler şekil olarak, İskandinavya'nın eski runik harflerine benzediği için bilim

dünyasında "runik" adını alır. Bir yandan runik yazının kimlere ve hangi dile ait olabileceğine dair tahminler yürütülürken bir yandan da yeni keşifler ortaya çıkar. 1768-1774 arasında Palles, 1818'de Spasskiy, 1847'de Castren runik yazılı yeni taşlar bulurlar. 1880'lere gelindiği zaman keşiflerin sayısı ve runik yazı üzerindeki tartışmalar çoğalır. Fin Arkeoloji Cemiyeti 1887 ve 1888 yıllarında Abakan ve Altay bölgelerine iki sefer düzenler. Sefer heyetinin başında ünlü Fin arkeoloğu, Johan Aspelin eski ve yeni taşların mükemmel kopyalarını da yaptırmıştır. 32 taşın kopyasını içine alan eser 1889'da Helsinki'de "Inscriptions de l'lenissei (Yenisey Yazıtları)" adıyla yayımlanır. Bu eserle runik yazılı metinlerin tamamının, o günün imkanlarına göre en güzel ve okunaklı albümü ortaya konmuş olur; bu sayede yazıyı çözme girişimleri artar. Norveçli bilgin Otto Donner, kelimeler arasındaki iki noktadan hareketle, metinlerin bir nevi söz dizinini de yapar.

168 yıldan beri Yenisey Vadisi'nde bulunan runik yazılı metinlerin en büyüğü 12 satırlıktır ve bu kısa metinler yazının çözümü için fazla elverişli değildir. İşte bu sırada runik metinlerle uğraşan bilginleri heyecana boğan büyük keşfin haberi gelir. Moğolistan'ın Orhun Irmağı kıyılarında, Karakurum ve Karabalgasun'da araştırmalar yapan bir heyet runik yazılı iki büyük taş bulmuştur. Bu taşlardan birinin sadece geniş yüzünde 40 uzun satır vardır. Üstelik her iki taşın birer yüzü Çince yazılarla kaplıdır. Keşfi yapan heyet, Rus Coğrafya cemiyeti'nin Doğu Sibirya Bölümü tarafından gönderilmiştir ve heyetin başında İrkutsk Coğrafya Cemiyeti'nden gazeteci ve etnograf Nikolay Mihayloviç Yadrinstev vardır. 18 Temmuz 1889 günü Yadrintsev, Karabalgasun harabeleri civarında, Koşo Çaydam Gölü yakınlarında birtakım heykeller, balballar ve yıkıntılarla birlikte iki büyük taş bulmuştur. Yadrintsev keşfini, Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Doğu Sibirya Bölümü tarafından yayımlanan iki raporla hemen duyurmuş; bu raporlar aynı yıl İngilizce ve Fransızca'ya çevrilerek Journal Asiatique'te Toung Pao'da yayımlanmıştır. Keşfin duyurulması bu yayınlarla da sınırlı kalmamış, Moskova'daki VIII. Arkeoloji Kongresi'nde (1890) Yadrintsev bir bildiri sunarak bu önemli buluşunu bir kez daha duyurmuştur. Böylece kısa zamanda Batı bilim dünyası keşiften haberdar oluyor ve taşları yerinde görmek için harekete geçiyordu. Önce Finliler davrandılar. Fin Arkeoloji

Cemiyeti ile Fin-Ugor Cemiyeti derhal bir heyet oluşturdu. Bu heyetin başında ünlü Fin etnograf ve dilcisi Axel Olai Heikel vardı. 1890 yılının 15 Mayıs'ında heyet yola çıktı ve bir yıl sahada araştırmalar yaptı. Yeni anıtların ve yazıların fevkalade net fotoğraf ve kopyaları alınmıştı. 1891'de Helsinki'ye dönen heyet; rapor, açıklama ve araştırmalarla birlikte yeni anıtların mükemmel bir atlasını neşretti: "Inscriptions de L'Orkhon recueilies par l'expedition Finnoise 1890 et publiees par la Societe Finno-Ougrienne", Helsingfors, 1892. Bu yayınla, Köl Tigin ve Bilge Kağan anıtları ilk defa bilim dünyasına sunulmuş olur.

Radloff'un başkanlığındaki heyet ancak 1891 baharında yola çıkabilmişti. Petersburg İlimler Akademisi tarafından oluşturulan heyette, anıtların kaşifi Yadrintsev ve tanınmış arkeologlardan Klements de vardı. Birkaç ay bölgede çalıştılar ve onlar da anıtların resim ve kopyalarını çıkardılar. Radloff dönüşte Pekin'e de uğradı ve anıtlardaki Çince metinleri tercüme ettirdi. Oradan deniz yoluyla St. Petersburg'a geldi. İlmi gezinin raporlarını 1892'de Almanca ve Rusça olarak yayımladı. Albüm ise "Atlas der Alterthümer der Mongolei" adıyla, 1892 ve 1893'te iki fasikül halinde yayımlandı. Birinci fasikülde 70 levha, ikinci fasikülde 19 levha ve 2 harita bulunuyordu. Radloff bir yandan da meçhul yazıyı çözmeye uğraşıyordu. Bu maksatla Çince metinleri daha yolda iken tercüme ettirmişti. Onların yardımıyla yazıyı çözebilmeyi umuyordu. Fakat bir başka bilgin de yazılar üzerine eğilmişti: Kopenhag Üniversitesi Genel Dil Bilimi profesörü ve Danimarka Kraliyet İlimler Akademisi üyesi Wilhelm Ludwig Thomsen. Thomsen aynı zamanda Hint-Avrupa ve Fin-Ugor dilleri uzmanıydı; mukayeseli dil biliminin büyük üstadıydı ve 10'dan fazla dil biliyordu. Fin-Ugor Cemiyeti'nin mükemmel fotoğrafları elindeydi. Radloff Atlası da hemen kendisine gönderilmişti. İki alim mektuplaşıyorlardı da. Meçhul yazıyı çözmek Thomsen'e nasip oldu. Thomsen işe, satırların yönünü belirleyerek başladı. Harfler yukarıdan aşağıya doğru sıralanmıştı ve satırlar sağdan sola doğru dizilmişti. Sonra harflerin ses değerlerini bulmaya çalıştı. Ona göre buradaki harfleri, bilinen eski alfabelerle mukayese ederek neticeye varmak imkansızdı. O bambaşka bir yol denedi; doğrudan doğruya metinlerdeki harflerin kendilerine yöneldi. x y x gibi bir dizi, ya ünlü-ünsüz-ünlü, ya da ünsüz-ünlü-ünsüz olmalıydı. Thomsen bir çok

benzer diziyi karşılaştırarak üç ünlüyü tesbit etmeyi başardı. Ünlülerden ikisini (i ve u-o) doğru tesbit etmişti; fakat üçüncüsünü e zannederek yanılmıştı. Çünkü ikinci ünlünün u-o ile birlikte ü-ö seslerini de verdiği -Arap yazısında olduğu gibi- düşünmüştü. Bu yüzden çözüm oldukça gecikmişti. Şimdi sıra kelimelere anlam vermeye geliyordu. Çince metinler maalesef bire bir tercüme değildi; asıl metinden 4-5 defa daha küçük birer özetti. O halde kelimelere anlam vermek için Çince metinlerden yararlanılamazdı. Fakat belki de özel isimler ipucu verebilirdi. Metinlerde en çok geçen harf dizileri, Çince kısımda geçen Çinceleştirilmiş özel adların karşılığı olabilirdi. Thomsen dört harfli bir kelimeye takıldı. Bu kelime hem bölüm başlarında geçiyordu, hem Yenisey yazıtlarında da sık görülüyordu. Sonunda da i olduğundan emin olduğu harf vardı. Nihayet kelimeyi yakaladı. Bu, kutsal, semavi bir kelime idi; Moğolca'da ve hemen hemen bütün Türk lehçelerinde "gök, Tanrı" anlamında kullanılan bir kelime. Tenri kelimesi. Thomsen'e göre tenri, "semavi" anlamında ve kağanın unvanı olarak kullanılıyordu. Sonra bir başka harf dizisinin ardına takıldı ve Kültiğin'i buldu. Sonra da Türk'ü. Bundan sonrası kolaydı. Birçok harfin ses değeri ortaya çıkmıştı. Gerisi gazete bulmacası çözer gibi kolayca geldi. Thomsen alfabeyi 25 Kasım 1893'te çözmüş ve 15 Aralık 1893'te Danimarka Kraliyet İlimler Akademisi'nde bir bildiri sunarak çözümünü bilim dünyasına açıklamıştı. 29 Kasım'da Radloff'a bir mektup yazarak alfabeyi çözdüğünü bildiriyodu. Radloff 4 Aralık'ta Thomsen'e yazdığı mektupta üç harfi ünlü olarak ve bunlardan birisini de i olarak tesbit ettiğini ifade ediyordu. İki alim aynı harfleri aynı şekilde teşhis etmişlerdi; fakat Thomsen bir adım öne geçmişti. Radlof'un mektubunda Uygur kağanı adına dikilmiş anıtın başındaki kısmın yorumu da vardı. Bu yorum da Thomsen'e yardım etmiş ve kut kelimesini teşhis etmesini sağlamıştı. İki bilgin arasındaki centilmence yarışı Thomsen kazanmıştı ama görüldüğü gibi Radloff da çözüme çok yaklaşmıştı. Thomsen'in alfabeyi çözmüş olması elbette Radloff'un değerini azaltmaz. O, büyük bir hızla çalışmalarına devam etmiş ve 1894 başında Köl Tigin anıtını "Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. I. Das Denkmal zu Ehren des Prinzen Kül Tigin" adıyla sadece 50 nüsha basarak ilk nüshasını Thomsen'e yollamıştır. Anıtların okunuşu ve tercümesi üzerindeki çalışmalarını birkaç ayda bitiren Radloff, Köl Tigin ve Bilge Kağan bengü taşlarını üç fasikül

halinde, 1894'ün Mart ve Mayıs aylarında 1895'in Ekim ayında yayımlanmıştır. 1. Fasikülde anıtların metin, transkripsiyon ve tercümelerini; 2 fasikülde sözlük, dizin ve Çince metnin tercümelerini verir. 3. Fasikülde düzeltmeler, ilaveler ve notlarla birlikte Yenisey yazıtları da bulunmaktadır. 1895'te Radloff üç fasikülü bir arada, XI+460 sayfa halinde tekrar yayımlamıştır. Böylece Radloff, çözmesine ramak kalmasına rağmen Göktürk yazısını çözememiş ama anıtların metin ve tercümelerini ilk neşreden bilgin olmuştur.

Radloff'u ve Batılı bilginleri, ilmi bir merakın sonucu olarak, bir bilim konusu olarak ilgilendiren Köl Tigin ve Bilge Kağan anıtları acaba bizim için Türkler için ne ifade ediyordu? Bu taşlarda bizim için önemli olan bizi ilgilendiren ne vardı?

Köl Tigin anıtı 732, Bilge Kağan anıtı 735 tarihinde dikilmişti. 1893'te anıtların üzerindeki yazı çözülmeden önce Türk dilinin en eski metni Kutadgu Bilig olarak biliniyordu. Kutadgu Bilig 1069'da yazılmıştı. Bu anıtların Türk dilinin yaşı, birden bire 337 yıl geriye gidiyordu. Bu, Türk dilinin müthiş bir derinlik kazanması demekti. Üstelik ilk yazılı eserler olarak bu metinler hiç de basit değildi. 5-10 satırlık kısa metinler de değildi önümüzdeki eserler. Bir hükümdarın ağzından yazılmışlardı ve ilahi bir havaları vardı. Görünürde hükümdarın ve kardeşinin yaptıkları anlatılıyordu. Sadeydi fakat basit bir anlatım değildi bu. Olayların aktarılmasında bile hükümdar edası seziliyordu. İlgerü kün togsıkka birigerü kün ortasınaru - Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar. Kurıgaru kün batsıkana yırıgaru tün ortusınaru - Batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar. Anda içerki bodun kop mana körür - Bu alan içindeki milletler hep bana bağlıdır. Burada hükümdar hakimiyet sahasını çiziyor. Bir cümleyle güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar; gündüzün ortasından gecenin ortasına kadar. Anlatım ne kadar sade! Fakat ne kadar ihtişamlı! Parçayı bir şiir olarak da düşünebilirsiniz:

İlgerü kün togsıkka,
Birigerü kün ortusınaru;
Korıgaru kün batsıkına,
Yırıgaru tün ortusınaru
Anda içerki bodun,
Kop mana körür.

Sade, fakat ihtişamlı anlatım... Ancak semavi bir hükümdar Tenrileg tenrie bolmış Türk Bilge Kagan. Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağan; Thomsen'in tercümesiyle "qui resemble au ciel (göğe benzeyen)", "venu du ciel (gökten gelmiş)" bir hükümdar bu sadelikte bu ihtişamı yakalabilir. Belki de böyle insanlar gökten çok seyrek olarak yer yüzüne inerler.

Bodunun adı sanı yok olmasın diye,
Bodun olsun diye
Gece uyumaz,
Gündüz oturmazlar...
Ölüp yiterek kazanırlar.
Öyle kazanırlar ki
Birleşmiş halk
Bir daha ateş ve su olup ayrılmaz.
Başlıya baş eğdirip
Dizliye diz çöktürürler.
Sonra görevlerini tamamlayıp
Gerek olurlar.
Göğe gerek olup
Uçabarırlar.

Uçup gidiverirler. Bu taşlar, Tenride bolmış Türk Bilge Kagan ile inisi Köl Tigin'in yer yüzünde geçirmiş oldukları kısa ömrün bengü belgeleridir. Onlar gökten bozkıra indiler; büyük ataları Oğuz Kağan gibi güneşi mızrak, göğü çadır bildiler. Gökbörü başlı gök bayraklarla gün doğusundan gün batısına uzandılar. Küheylanlar üstünde bulutlarla yarıştılar. Süngü batımı karı sökerek Kuzey'de gece ortasına kadar ilerlediler. İli tutup töreyi düzenlediler. Sonra da çocuklarına ebedi devlet vadettiler. Bengü il tuta olurtaçı sen - Ebedi devlet tutup oturacaksın. Bengü taş tokutup bu sözleri ebediyete emanet ettiler.

Gökten inmiş hükümdarın göz yaşları da vardı. Gökten inmiş hükümdarın göz yaşları içine akardı. Kahraman kardeşi Köl Tigin, kergek bolursa (vefat ederse) Bilge Kağan ne yapabilirdi? O, tenride bolmış, gökten inmiş bir kağandı; nasıl ağlayabilirdi? Bir dilin ilk metinlerinde geçen, 8. Yüzyılda yazılmış şu satırlara bakınız.

İnim Köl Tigin kergek boldı - Kardeşim Köl Tigin vefat etti. Özüm

sakındım - Ben düşündüm. Körür közüm körmez teg - Görür gözüm görmez gibi, bilir bilgim bilmez teg boldı - bilir aklım bilmez gibi oldu. Özüm sakındım - Düşündüm. Öd tenri yaşar; kişi oglı kop ölgeli törümiş. Ebedi olarak Tanrı yaşar; kişioğlu hep ölmek için yaratılmış. Ança sakındım - Şöyle düşündüm. Közde yaş kelser tıda - Gözden yaş gelse önleyerek, könülte sıgıt kelser yanduru sakındım - gönülden feryat gelse geri çevirerek düşündüm. Katıgdı sakındım - İyice düşündüm. İki şad ulayu ini yigünüm, oglanım, beglerim, bodunum - İki şad, öteki kardes ve yeğenlerim, oğullarım, beylerim bodunum; közi kaşı yablak bolaçı tip sakındım. - gözü kaşı yaman olacak diye düşündüm.

Bu lirik, lirik olduğu kadar trajik ve o ölçüde san'atkarane anlatım; yüzlerce yıl içinde arka arkaya edebi eserler vererek işlenmiş bir dilin anlatımı değildi. Bir dilin, yazısı henüz çözülmüş ilk metinlerinde geçen bir anlatımdı. Üstelik ilk metinlerin öncesi olmadığı gibi sonrası da yoktu. Onlardan sonraki en eski metin ancak 337 yıl sonra geliyordu. Yüzlerce yıllık boşluk, sonra Köl Tigin ve Bilge Kağan anıtları, sonra yine yüzlerce yıllık, tam 337 yıllık bir boşluk ve nihayet Kutadgu Bilig arasına yerleştirilebilecek Uygur metinleri bulunmuştu. Ancak 1893'te bunlar bilinmiyordu. Göktürk anıtlarının, dilimizin ilk belgeleri olma özelliği ise bugün de devam etmektedir. Çoyrın yazıtı ile birkaç kelimelik bazı Tuna Bulgar yazıtları, 8. Yüzyıldan daha önceye tarihlenebiliyorsa da bunlar hem çok kısadır, hem de okunuş ve yorumlanışlarında henüz tam bir kesinlik yoktur. Dolayısıyla Köl Tigin ve Bilge Kağan bengü taşları, 1837'de bulunan Tonyukuk anıtı ile birlikte hala Türk dilinin bilinen ilk metinleridir.

Bibliografya:

1. Ahmet Bican Ercilasun, "Bengütaş Edebiyatı", **Büyük Türk Klasikleri**, İstanbul, 1985, s. 56-78.

2. Hasan Eren, "Radloff, WILHELM", **Türk Ansiklopedisi**, Cilt 27, s. 193-195.

3. Hasan Eren, "Wilhelm Radloff ve Türk Diyalektleri Sözlüğü", **Türk Dili**, No.444 (Aralık 1988), s. 336-354.

4. Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, İstanbul, 1970.

5. Zeynep Korkmaz, "Friedrich Wilhelm Radloff'un Orta Türkçe Üzerindeki Çalışmaları", **Türk Dili**, No.444 (Aralık 1988), s. 318-328.

6. Hüseyin Namık Orhun, **Eski Türk Yazıtları** I-IV, İstanbul 1936-1941.

7. Osman F. Sertkaya, "Eski Türkçe (Göktürkçe ve Uygurca) Araştırıcısı olarak Wilhelm Radloff", **Türk Dili**, No.444 (Aralık 1988), s.303-317.

8. Talat Tekin, "**Orhon Yazıtları**", Ankara, 1988.

9. Ahmet Temir, **Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri, Hayatı - İlmi Kişiliği - Eserleri**, Ankara, 1991.

10. Wilhelm Thomsen, **Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü - İlk Bildiri, Çözülmüş Orhon Yazıtları**, Çev. Vedat Köken, Ankara, 1993.

11. Nuri Yüce, "Friedrich Wilhelm Radloff'un Derlemeleri", **Türk Dili**, No.444 (Aralık 1988), s.329-335.